

łów, adresowanych bądź do „obywatela w mundurze”, bądź do żołnierza w rezerwie. Chociaż wiadomo, że — wyrażając się łagodnie — nie reprezentują one myśli postępowej ani w zakresie polityki, ani też w zakresie wychowania, autor nie poświęcił im żadnej uwagi. Podobnie potraktował obfitą literaturę poświęconą ostatniej wojnie, a w tym liczącą około 100 tytułów literaturę wspomnieniową, która przecież zapełnia biblioteki żołnierskie i której oddziaływanie wychowawcze nie idzie bynajmniej w parze z założeniami *Innere Führung* akceptowanymi i bronionymi przez autora. Jest to poważna luka, choć zgadzamy się, że problematyki wychowania politycznego w *Bundeswehrze* nie można wyczerpać w jednej publikacji. Ogólnie więc powiedzieć można, iż omawiana książka wzbogaca naszą wiedzę o Republice Federalnej w sposób stosunkowo obiektywny, przede wszystkim — wiedzę o samej *Innere Führung*, jakkolwiek nie zawiera pełnego obrazu problemu wychowania politycznego w *Bundeswehrze*.

Na koniec jeszcze jedna uwaga: z niektórych nowatorsko-pozytywnych zjawisk, jakie zachodzą w dziedzinie politycznego wychowania żołnierza w NRF, nie wolno w żadnym przypadku wyciągać wniosku, że *Bundeswehra* przestaje być groźna. Pewne fakty, jak chociażby wzrastające nadal wydatki na zbrojenia, oraz zabiegi o wprowadzenie do szkół przedmiotu *Wehrkunde* mówią o czymś wręcz przeciwnym.

Józef Konieczny

Walka o dobra kultury, Warszawa 1939-1945. Księga zbiorowa pod redakcją Stanisława Lorentza, tom I i II. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.

Problemowi walki Polaków z hitlerowskim okupantem w obronie kultury narodowej poświęcono już obszerną literaturę, przeważnie jednak ograniczano się w niej do rejestracji strat polskiego dorobku kulturalnego w latach 1939-1945. Przedstawiana tu praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Lorentza ma inny charakter. Składają się nań relacje, wspomnienia i zapiski ukazujące tragiczne losy zabitych Warszawy i upartą, nieustępliwą walkę o ich ratowanie w latach wojny i okupacji. Szczególna wartość książki polega na jej autentyczności; jej autorami są bowiem ludzie bezpośrednio zaangażowani w obronę dorobku największego polskiego ośrodka kulturalnego.

Założenia i cele prezentowanego dzieła najpełniej wyjaśnia następujący fragment wstępu S. Lorentza:

[...] Ustaliliśmy, że wydawnictwo nie ma mieć charakteru sprawozdawczo-administracyjnego i że nie jest naszym celem publikowanie wykazu strat. Nie wydawało nam się to ani możliwe, ani celowe. Do tego co już ogłoszono, niewiele można by po upływie lat dorzucić, a obszerne, suche rejestry ani nie miałyby większej wartości dokumentacyjnej, ani chyba nie mogłyby już dziś nikogo zainteresować [...]. Sądziliśmy, że bardziej prawdziwy będzie obraz tamtych lat, gdy powiemy co zapamiętaliśmy o tym jak niszczone i jak chroniono, jeśli odtwarzać będziemy atmosferę nieustępliwiej walki o nasze dobra kulturalne i o podtrzymanie niegasnącego płomienia polskiego życia kulturalnego [...]. Wróg niszczył, a myśmy nieustępliwie bronili, wróg deptał, my podnosiliśmy, z czułością otrząsali z pyłu i starannie chowali, i drugi i trzeci raz, póki tylko można było” (t. I, s. 9).

Dwutomową pracę podzielono na siedem działów, stosując kryteria rzeczowe, bądź też chronologiczne. Przyczyną tej dwoistości jest specyficzny charakter omawianej książki, uniemożliwiający utrzymanie jednolitej konstrukcji całej publikacji. Obok obszernych opracowań znajdujemy w niej krótkie zapiski i wrywkowe relacje powstałe równoległe do opisywanych wydarzeń lub rekonstruowane po latach.

Dwa opracowania otwierające pierwszy dział dotyczą ratowania zbiorów muzealnych. Są to: obszerna relacja Stanisława Lorentza pt. *W Muzeum i gdzie indziej*, przedstawiająca przede wszystkim dzieje Muzeum Narodowego w latach 1939 - 1945 oraz Jana Zachwatowicza, *Wspomnienia z lat okupacji*, ukazujące losy zabytków Centralnego Biura Inwentaryzacyjnego, Zakładu Architektury Polskiej przy Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz zabezpieczanie dzieł sztuki w okresie powstania warszawskiego.

W prezentowanym dziale zamieszczono także *Relację* Stanisława Herbsta, wspomnienia Juliana Krzyżanowskiego pt. *Dziwne losy książki w okupowanej Warszawie* i opracowanie Jarosława Iwaszkiewicza pt. *W Stawisku w czasie wojny* — wszystkie poświęcone ratowaniu polskich książek oraz problemom środowiska literackiego w latach 1939 - 1945.

Na najobszerniejszy dział tomu pierwszego składa się zespół opracowań przedstawiających ratowanie zbiorów warszawskich bibliotek. Obejmuje on wspomnienia najwybitniejszych warszawskich bibliotekarzy i bibliofilów: Alodii Kaweckiej-Gryczowej, Józefa Grycza, Edwarda Assburego, Wandy Sokołowskiej, Stanisławy Sawickiej, Mariana Toporowskiego, Wacława Borowego, Mariana Łodyńskiego, Ryszarda Przelaskowskiego, Elżbiety Skierkowskiej. Opublikowano tu także *Zapisy dzienne z okresu Powstania w diariuszu Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*, prowadzone przez pracowników biblioteki: p. o. dyrektora Leona Bykowskiego i kustosa Janinę Peszyńską — opracowane przez Elżbietę Skierkowską i Ryszarda Przelaskowskiego.

Trzeci, ostatni dział tomu pierwszego dotyczy problemu ratowania warszawskich zbiorów archiwalnych. Znajdujemy w nim wspomnienia: Witolda Suchodolskiego — naczelnego dyrektora Archiwów Państwowych w 1939 r., Mariana H. Serejskiego o Wojskowym Biurze Historycznym (za okres od września do października 1939 roku) oraz opracowanie Tadeusza Manteuffla o jego pracy w Archiwum Akt Nowych w latach okupacji. Najobszerniejsze z zamieszczonych w tym dziale są wspomnienia Adama Słomczyńskiego pt. *W Warszawskim Arsenale — wspomnienia archiwisty m. st. Warszawy*, w których autor szczegółowo opisuje dzieje Warszawskiego Archiwum Miejskiego w latach 1939 - 1945.

Kolejny, wchodzący już w skład tomu następnego dział czwarty, poświęcony jest walce o ratowanie zbiorów prywatnych, szczególnie bibliotecznych oraz muzealnych i rękopiśmiennych. Znajdujemy w nim wspomnienia zbieraczy i kolekcjonerów: Czesława Gutrego, Juliusza W. Gomulickiego i Moniki Żeromskiej. W dziale tym zamieszczono także kilka artykułów opublikowanych w 1946 r. w ramach serii *Prywatne straty kulturalne 1939 - 1945* w „Tygodniku Warszawskim”. Zawierają one informacje o losach zbiorów Stefana Dembego, Stanisława P. Koczorowskiego, Stanisława Janczewskiego, rękopisach Zygmunta Wasilewskiego, zbiorach Zuzanny Rabskiej i Maksymiliana Malinowskiego, bibliotece S. I. J. Michalskich, zbiorach A. Nowaczyńskiego i Karola Irzykowskiego, bibliotece prof. B. Gaweckiego, zbiorach Jana Lorentowicza, Ludwika Solskiego i A. Przybylskiego, bibliotekach Władysława Tatarkiewicza i Arnolda Szyfmana, zbiorach Jana Parandowskiego, bibliotekach Piotra Grzegorzcyka i Stefana Napierskiego.

Wspomniany wyżej dział zawiera także wspomnienia księgarzy warszawskich:

Piotra Hniedziewicza i Antoniego Trepiańskiego, którzy odegrali dużą rolę w zabezpieczeniu zakazanych i konfiskowanych przez hitlerowców książek.

Dział piąty, w przeciwieństwie do prezentowanych wyżej, oparty na kryterium rzeczowym, posiada konstrukcję chronologiczną. Zawiera wspomnienia, listy i relacje dotyczące okresu po powstaniu warszawskim, a więc obejmującym ostatnie miesiące 1944 i początek 1945 r. Była to chyba najbardziej dramatyczna część walki o dobra polskiej kultury, nazywana też często „akcją pruszkowską”. Przebieg jej relacjonują: Jan Morawiński (*Notatki kustosa Muzeum Narodowego*), Tadeusz Makowiecki (*W obronie zbiorów bibliotecznych, Wspomnienia 1944*) oraz Marian Łodyński (*Pruszkowska akcja zabezpieczania warszawskich zbiorów bibliotecznych — 1944 - 1945 — Wspomnienia uczestnika akcji*).

Na baczność uwagę zasługują pomieszczone w tym dziale szczegółowe, spisywane „na gorąco”, zapiski Wacława Borowego z lat 1944 - 1945 oraz jego listy do żony Julii z Baranowskich.

Dział szósty zawiera wspomnienia z akcji rewindykacyjnych, przeprowadzanych przez polskich naukowców na terenie Niemiec, bezpośrednio po ich kapitulacji: Bohdana Korzeniewskiego i Bogdana Horodyskiego (o ratowaniu polskich książek wywiezionych przez okupanta z Warszawy) oraz Bogdana T. Urbanowicza (na temat rewindykacji polskich zabytków malarstwa i książek wywiezionych przez hitlerowców do zamku w Fischhorn).

Mniej więcej trzecią część tomu drugiego wypełniają dokumenty niemieckie i polskie zebrane i opracowane przez Władysława Bartoszewskiego. Wybór obejmuje 26 dokumentów niemieckich tłumaczonych na język polski oraz 44 polskie, wszystkie opublikowane w porządku chronologicznym.

W grupie dokumentów niemieckich znajdują się m. in. rozporządzenia i wytyczne okupanta odnoszące się do różnych dziedzin życia kulturalnego. Na uwagę zasługują głównie: zarządzenia H. Himmlera z 16 grudnia 1939 r. o konfiskacie dóbr kulturalnych na terenach przyłączonych do Rzeszy, jak i w Generalnej Guberni, pochodzące z tego samego dnia rozporządzenie o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnej Guberni oraz wytyczne rządu GG z 1940 r. w sprawie życia kulturalnego Polaków i traktowania dóbr kultury. W publikowanym zbiorze znajdziemy także poufne zarządzenia okupanta dotyczące zniszczenia Zamku Królewskiego w Warszawie oraz sprawozdania o grabieży polskich archiwów państwowych i prywatnych.

Prezentowane dokumenty, zarówno niemieckie, jak i polskie, ograniczają się w zasadzie do informacji dotyczących wyłącznie miasta Warszawy. Niektóre jednak (np. niemieckie akta normatywne) dotyczą całej Generalnej Guberni. Materiały polskie zawierają przede wszystkim informacje o hitlerowskich akcjach represyjnych, eksterminacyjnych lub ograniczających w stosunku do różnych dziedzin życia kulturalnego. Charakter tych dokumentów jest bardzo różnorodny. Przeważną ich część stanowią przedruki z prasy i publikacji konspiracyjnych, np. „Polska Zyje”, z „Biuletynu Informacyjnego”, „Rzeczypospolitej Polskiej” oraz czasopism powstańczych, m. in. z „Warszawianki” i „Biuletynu Centralnego”. Autorami przedrukowanych tekstów byli najczęściej: Zofia Kossak-Szatowska, Stanisława Sawicka, Tadeusz Manteuffel, Ksawery Świerkowski. W wyborze polskich dokumentów zawarto także obszerne fragmenty publikacji (w tłumaczeniu A. Staniewskiej) pt. *The Nazi Kultur in Poland*, wydanej w Londynie w 1945 r.

Bardzo interesującymi dokumentami są ponadto przedruki materiałów Delegatury Rządu, wykonane przez zespół specjalistów i rzeczoznawców w ramach prac dokumentacyjnych, prowadzonych przez Departament Likwidacji w Delegaturze, Rządu, znajdujące się obecnie w archiwum Zakładu Historii Partii. Istotne znacze-

nie ma również starannie przygotowana przez Marię Jasińską *Bibliografia materiałów opublikowanych w drukach zwartych i periodykach dotyczących ochrony zbiorów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych w Warszawie w okresie okupacji*.

Na zakończenie należy raz jeszcze podkreślić, iż prezentowana praca jest publikacją o wielorakich wartościach i walorach. Powstała zbiorowym wysiłkiem osób, które w obronie polskiego dorobku kulturalnego położyli wielkie zasługi. Rejestrując ogrom strat, jest jednocześnie dowodem niezniszczalności polskiej kultury. Szkoda tylko, że nie uwzględnia dziejów walki o ratowanie zbiorów mniejszych placówek (np. Muzeum Etnografii, Przemysłu czy Kolejowego), a także zabytków sztuki sakralnej (zagadnienia te poruszano jedynie marginalnie). Podobnie przedstawia się sprawa ratowania zabytków i zbiorów żydowskich. Opracowanie tych problemów spowodowałoby zapewne poważne zwiększenie objętości i tak już bardzo obszernego wydawnictwa, niemniej pozwoliłoby zebrać w całość wszystkie zagadnienia dotyczące ratowania zabytków kulturalnych Warszawy.

Jak już wspomniano, największym walorem książki jest autentyzm opisywanych wydarzeń i zjawisk, który powoduje, że stała się ona swoistym dokumentem epoki. Wymownym uzupełnieniem pisemnych relacji i materiałów są zamieszczone w opracowaniu fotografie, ilustrujące różne etapy zniszczeń i walki o ocalenie dóbr kulturalnych i zabytków stolicy, nad którymi zawisła groźba całkowitej zagłady.

Maria Rutowska

BARBARA BOJARSKA: *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień—grudzień 1939)*. Instytut Zachodni, Poznań 1972, 186 ss.

W opublikowanych dotychczas wynikach swych badań B. Bojarska ograniczała się w zasadzie do przedstawienia fragmentów hitlerowskiej polityki eksterminacyjnej wobec Polaków na terenie niektórych powiatów woj. pomorskiego¹. W recenzowanej pracy autorka znacznie rozszerzyła zakres terytorialny, obejmując badaniami nie tylko całe woj. pomorskie (w granicach z 1939 r.), lecz częściowo także obszar Wolnego Miasta Gdańska i Powiśla. Chronologicznie praca dotyczy pierwszego okresu rządów niemieckich na Pomorzu — od 1 września do grudnia 1939 r. Okres ten należy rozpatrywać z dwóch punktów widzenia, jako: 1) pierwszą fazę okupacji hitlerowskiej, 2) końcowy etap działalności mniejszości niemieckiej na terenach II Rzeczypospolitej. Stąd też w pełni umotywowane wydaje się rozpoczęcie pracy rozdziałem omawiającym szkieletowo m.in. dzieje mniejszości niemieckiej w woj. pomorskim przed 1939 r. Szkoda tylko, że autorka ograniczyła się do przedstawienia na podstawie dotychczasowej literatury przedmiotu

¹ Por. B. Bojarski, *Akcja zagłady w Piaśnicy pod Wejherowem*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1964, ss. 350 - 387; teźże, *Eksterminacja ludności polskiej w powiecie Chelmno nad Wisłą w 1939 r.* „Przegląd Zachodni” nr 3/1965, ss. 123 - 142; teźże, *Eksterminacja polskiej ludności powiatu tucholskiego w okresie działalności Selbstschutzu*. „Biuletyn” GKBZH w Polsce, t. XIX, 1968, ss. 15 - 50; teźże, *Obozy zniszczenia na terenie powiatu sępoleńskiego w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1965, ss. 123 - 134; teźże, *Udział mniejszości niemieckiej w eksterminacji ludności polskiej powiatu wąbrzeskiego w 1939 roku*. „Zapiski Historyczne” nr 2/1971, ss. 90 - 103; teźże, *Zbrodnie niemieckie na terenie powiatu Świecie nad Wisłą (1939 r.)*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1966, ss. 96 - 118; teźże, *Zbrodnie Selbstschutzu w Łobżenicy*. „Przegląd Zachodni” nr 5/1963, ss. 140 - 154.